

Research Paper

The political implications of the Barack Obama administration's cyber diplomacy with Iran

aboozar Omrani*¹¹ PhD in International Relations, Allameh Tabataba'i University

10.22080/JPIR.2022.22570.1259

Received:

November 1, 2021

Accepted:

April 24, 2022

Available online:

May 31, 2022

Keywords:

Cyber Diplomacy, Islamic Republic of Iran, Iranian presidential election in 2009, United States of America, Barack Obama.

Abstract

The purpose of this study is to investigate the political implications of the Obama administration's cyber diplomacy with Iran. In this regard, the question is how US cyber diplomacy during the Obama presidency has influenced Iran's political developments? Considering that the most important political goals of US cyber diplomacy towards Iran are to create a negative attitude among Iranians towards the political system, to highlight Iran's internal problems, and ultimately to weaken and overthrow the Islamic Republic, this hypothesis is formed that most cyberspace users have been influenced by US propaganda and have acted in line with the US goals against the Islamic Republic. In order to test this hypothesis, first the US cyber diplomacy in the Obama era towards Iran and then its political effects on Iranian society are examined. US cyber diplomacy with Iran began in a limited way during the George W. Bush era, but during the Obama era, the full potential of cyber diplomacy such as blogs, Facebook, YouTube, Twitter, browsers, etc. was used in US public and cyber diplomacy with Iran. Research shows that US cyber diplomacy has been successful in a variety of political areas, such as domestic unrest, foreign policy, and cyber espionage. The method of the present research is descriptive-analytical and the information has been collected in a library method.

***Corresponding Author:** aboozar Omrani**Address:** PhD in International Relations, Allameh Tabataba'i University**Email:** Ahoora_131@yahoo.com

علمی پژوهشی

پیامدهای سیاسی سایبر دیپلماسی دولت باراک اوباما در قبال ایران

ابوذر عمرانی^{*۱}

^۱ دکتری روابط بین‌الملل دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

doi 10.22080/JPIR.2022.22570.1259

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی پیامدهای سیاسی سایبر دیپلماسی دولت اوباما در قبال ایران است. در این راستا، پرسش پژوهش این است که سایبر دیپلماسی ایالات متحده در دوره ریاست جمهوری اوباما چگونه بر تحولات سیاسی ایران تأثیرگذار بوده است؟ با توجه به اینکه مهم‌ترین اهداف سیاسی سایبر دیپلماسی آمریکا در قبال ایران، ایجاد نگرش منفی در بین ایرانیان نسبت به نظام سیاسی، پررنگ کردن مشکلات داخلی ایران و درنهایت تضعیف و براندازی نظام جمهوری اسلامی است، این فرضیه شکل می‌گیرد که اغلب کاربران فضای سایبری، تحت تأثیر تبلیغات آمریکا قرار گرفته و در راستای اهداف این کشور علیه نظام جمهوری اسلامی دست به فعالیت زده‌اند. به‌منظور بررسی این فرضیه، در ابتدا دیپلماسی سایبری آمریکا در دوره اوباما در قبال ایران، سپس تأثیرات سیاسی آن بر جامعه ایرانی بررسی می‌شود. دیپلماسی سایبری آمریکا در قبال ایران در دوره جرج بوش پسر به‌صورت محدود شروع شد؛ ولی در دوره اوباما از تمام ظرفیت دیپلماسی سایبری مانند وبلاگ، فیس‌بوک، یوتیوب، توئیتر، مرورگرها و غیره در دیپلماسی عمومی و سایبری آمریکا در قبال ایران استفاده شد. نتایج تحقیقات نشان می‌دهد که در زمینه‌های مختلف سیاسی مانند ناآرامی‌های داخلی، سیاست خارجی و جاسوسی سایبری، سایبر دیپلماسی آمریکا موفق عمل کرده است. روش پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی است و اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای گردآوری شده است.

تاریخ دریافت:

۱۰ آبان ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:

۴ اردیبهشت ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۱۰ خرداد ۱۴۰۱

کلیدواژه‌ها:

دیپلماسی سایبری، جمهوری اسلامی ایران، انتخابات ریاست جمهوری ۱۳۸۸ ایران، ایالات متحده آمریکا، باراک اوباما.

* نویسنده مسئول: ابوذر عمرانی

آدرس: دکتری روابط بین‌الملل دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.
ایمیل: Ahoora_131@yahoo.com

۱ مقدمه

آمریکا در میان کاربران ایرانی رقم زده است. پژوهش حاضر، در نظر دارد تأثیر فعالیت‌های سایبر دیپلماسی ایالات متحده را بر دیدگاه کاربران ایرانی فضای مجازی، همچنین تحولات جامعه ایرانی مورد بررسی قرار دهد. برای بررسی این مسأله پرسش این است که سایبر دیپلماسی ایالات متحده در دوره ریاست جمهوری اوباما چگونه بر تحولات سیاسی ایران تأثیرگذار بوده است؟ در ادامه، این فرضیه مطرح شده که دیپلماسی سایبری آمریکا توانسته است با تغییر ذهنیت و نگرش کاربران اینترنتی، اغلب آن‌ها را نسبت به نظام سیاسی و دینی در ایران بدبین کرده و از این ظرفیت در جهت تضعیف نظام جمهوری اسلامی و در جهت اهداف آمریکا استفاده کند. پژوهش حاضر مواردی مانند سیاست خارجی ایران، انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۳۸۸ در ایران و جاسوسی اینترنتی را با روش توصیفی-تحلیلی مورد بررسی قرار داده است. روش گردآوری اطلاعات نیز کتابخانه‌ای است.

۲ دیپلماسی سایبری و سیاست خارجی کشورها

به دلیل اینکه دیپلماسی سایبری به عنوان شاخه‌ای از دیپلماسی عمومی و زیرمجموعه‌ی آن محسوب می‌شود، در ابتدا لازم است به تعریف دیپلماسی عمومی، ویژگی‌ها، ابزارها و چگونگی استفاده از آن در سیاست خارجی پرداخته شود.

۲.۱ دیپلماسی عمومی

به طور کلی، دیپلماسی مذاکره بین بازیگران به منظور رسیدن به اهداف و منافع خود در روابط بین‌الملل است (Verrechia, 2017: 8). در دیپلماسی سنتی این سفیران و نمایندگان دولتی بودند که بر مسائل دیپلماسی مانند برقراری ارتباط با مقامات کشورهای دیگر، مذاکره و انعقاد قراردادها، کسب اطلاعات از کشورهای دیگر و توصیه به مقامات کشور خود سیطره و انحصار داشتند (طوفان، ۱۳۹۵: ۱۲۵). ولی اکنون روند گذشته تغییر پیدا کرده است. با پدید آمدن دیپلماسی عمومی به عنوان مجموعه‌ای

پس از اینکه دولت-ملت‌ها به تدریج شکل گرفته و برقراری ارتباط بین آن‌ها ضرورت پیدا کرد، مفهوم دیپلماسی نیز به منظور برقراری ارتباط میان واحدهای سیاسی در عرصه‌ی روابط بین‌الملل پدیدار شد؛ زیرا دولت-ملت‌ها نیازمند انجام تعاملات گوناگون در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و دیگر عرصه‌ها بودند. با تحولات در حوزه قدرت و روابط بین‌الملل و پررنگ شدن نقش بازیگران غیردولتی و افکار عمومی، شکل‌های جدید از دیپلماسی مطرح شد که به دیپلماسی عمومی شهرت دارد. این اصطلاح به طور دقیق از سال ۱۹۶۵ به بعد مورد استفاده قرار گرفت (پوستین چی و بالازاده، ۱۳۹۲: ۸۵). بعد از اتمام جنگ سرد، ایالات متحده، به عنوان هژمون لیبرال، سعی در گسترش ایدئولوژی و ارزش‌های فرهنگ لیبرال در سطح جهانی داشت و به همین دلیل و همچنین به دلیل ترمیم چهره‌ی خود نزد افکار عمومی جهانی به دیپلماسی عمومی روی آورد. این روند با ظهور اینترنت در دهه‌ی ۱۹۹۰ روی دیگری پیدا کرده و دیپلماسی سایبری آمریکا نیز در این مقطع پدید آمد. بدین ترتیب، این پیشرفت در فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات و امکان برقراری ارتباط از طریق اینترنت بود که دیپلماسی سایبری یا دیجیتال را پدید آورد. این مسأله از دوره‌ی رئیس جمهور کلینتون آغاز شد، سپس با جدیت بیشتری در دوره‌ی جرج بوش پسر ادامه یافت تا اینکه بهره‌برداری از ظرفیت‌های اینترنت در دیپلماسی عمومی در دوره‌ی اوباما تعمیق پیدا کرده و ابعاد آن گسترده شد. بدین ترتیب، استفاده از دیپلماسی سایبری برای پیشبرد اهداف سیاست خارجی در آمریکا از سال‌های ابتدایی قرن بیست و یکم صورت جدی به خود گرفت. دولت آمریکا به ویژه در مورد رقبا و دشمنان اصلی خود در نظام بین‌الملل از دیپلماسی سایبری بهره می‌برد. مخصوصاً با استفاده از این ظرفیت اقدامات مهمی علیه حکومت جمهوری اسلامی ایران به انجام رسید که به نظر می‌رسد نتایج مؤثری را در تغییر چهره‌ی

سایت‌های خبری و شبکه‌های اطلاع‌رسانی، شبکه‌های اجتماعی اینترنتی و همین‌طور روابط شبکه‌ای و الکترونیکی سیاستمداران و دیپلمات‌های جهان از جمله این ابزارهاست (گوهری‌مقدم، ۱۳۸۷: ۱۱۴). تقویت ارتباطات دوطرفه از جذاب‌ترین ظرفیت‌های فضای سایبر است (Verrekia, 2017). (18 همین ظرفیت‌ها و امکانات گسترده باعث جلب توجه دولت‌ها به‌منظور برآورده ساختن منافع و اهداف خود از طریق فضای سایبر در سیاست خارجی شده است.

۲،۳ دیپلماسی سایبری و سیاست خارجی کشورها

در دنیای امروز، فضای سایبر به‌مراتب نقش ابزار تبلیغات سیاسی-دیپلماتیک دولت‌ها را بازی می‌کند. آن‌ها با دفاع از سیاست خارجی و با ارزش‌گذاری و ارزش‌سازی در گفتمان‌ها و تصاویر رسانه‌ای دیپلماتیک، نسبت به مشروعیت‌بخشی به سیاست‌های حکومتی و رساندن پیام دست‌اندرکاران دیپلماسی کشورها به افکار عمومی و نخبگان، نقش انتقال‌دهنده‌ی توجیه‌گر را در عرصه‌ی سیاست خارجی ایفا می‌کنند (خرازی‌آذر، ۱۳۹۴: ۱۲۱). دیپلماسی رسانه‌ای برای تحقق اهداف مذاکرات سودمند است. تحقق اهداف مذاکرات به دلایل بسیار امری دشوار است و برای موفقیت در این عرصه باید در لحظه و متناسب با رویدادها و شرایط میز مذاکره از امکانات فضای سایبر به نفع خود بهره برد (موحدیان، ۱۳۹۵: ۷۱). امروزه به‌دلیل دسترسی راحت، فوری و گسترده به افکار عمومی، مسؤولان از فضای سایبری به‌عنوان بهترین ابزار برای توضیح سیاست‌های خود بهره می‌برند (Eksi, 2018: 15). همچنین، دیپلمات‌ها با استفاده از فضای سایبر به‌صورت مستقیم با مخاطبان تعامل دارند، موضوعات مختلف و ایده‌های خود را در سراسر جهان تبلیغ کرده و منتشر می‌کنند (Adesina, 2017: 5). ارتباطات خود را ارتقا بخشیده و مذاکرات نیز تسهیل شده است. برای مثال، نمایندگان دو دولت می‌توانند

از فعالیت‌های علمی-فرهنگی، رسانه‌ای و تبلیغاتی، طیف وسیعی از مخاطبان از جمله ملت‌ها، شرکت‌ها و سازمان‌های مختلف برای تأثیرگذاری بر آن‌ها و رسیدن به اهداف نهایی تحت تأثیر قرار می‌گیرند (حسین‌پور، ۱۳۹۸: ۵۳). هدف نهایی در دیپلماسی عمومی این است که چهره و تصویر کشور در نزد افکار عمومی جهانی مثبت و موجه جلوه کند (Cho, 2012: 276). دیپلماسی عمومی ابزارها و ظرفیت‌هایی مانند رسانه‌ها و تبلیغات، مبادلات علمی-فرهنگی، ایجاد مراکز فرهنگی، آموزش زبان، راه‌اندازی مسابقه‌های دوستانه و انجمن‌های تجاری در اختیار دولت‌ها قرار می‌دهد (پازکیان و دیگران، ۱۳۹۸: ۳۲۵). دیپلماسی عمومی در روند تکامل خود از ظرفیت‌های فضای سایبر نیز برخوردار شده که درچه‌ای نوین از دیپلماسی، با عنوان دیپلماسی سایبری را به روی دولت‌ها گشوده است.

۲،۲ سایبر دیپلماسی

از لحاظ لغوی، سایبر به معنی مجازی و غیرملموس بوده و به فن‌آوری رایانه و الکترونیک‌محور اشاره دارد. فضای سایبر نیز: «یک محیط الکترونیکی واقعی است که ارتباطات انسانی به شیوه‌ای سریع و واقعی، فراتر از مرزهای جغرافیایی و با ابزار خاص خود، در آن زنده و مستقیم روی می‌دهد». فضای سایبر یک حوزه‌ی جهانی است که کشورها و شهروندان در سراسر جهان را به شیوه‌های مختلف به هم متصل می‌کند و باعث ایجاد تعاملات و اصطکاک بین آن‌ها می‌شود (Barrinha and Renard, 2017: 353). «استفاده از فن‌آوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی روز برای تبیین، گسترش و ارتقای سطح اثربخشی دستگاه دیپلماسی یک کشور در فضای مجازی است» (برزویی و دیگران، ۱۴۰۰: ۴۱). هدف دیپلماسی سایبری تسهیل ارتباط با افکار عمومی جهانی و اعتمادسازی برای تأمین منافع ملی است (طوفان، ۱۳۹۵: ۱۲۶). بدین منظور، سایبر دیپلماسی ابزارهای مختلفی در اختیار دارد: اینترنت یا شبکه‌های رایانه‌ای داخلی سازمانی، سفارت‌خانه‌های مجازی،

۳/۱/۱-۲- شبکه‌های اجتماعی

صفحه‌ی فیس‌بوک اختصاصی وزارت امور خارجه ایالات متحده به زبان فارسی در اوایل سال ۲۰۱۰ راه‌اندازی و این ظرفیت ایجاد شد تا مواضع و دیدگاه‌های مقامات آمریکایی به‌ویژه در مورد رویدادهای مرتبط با ایران، به‌صورت مستقیم و بی‌واسطه منعکس شود. همچنین، مطالبی در مورد وضعیت اجتماعی و فرهنگی دو کشور، به‌ویژه جذابیت‌های علمی، هنری، گردشگری و فرهنگی منعکس می‌شد (حاج‌زرگ‌باشی و موحدیان، ۱۳۹۷: ۸۳). همچنین، حساب فارسی‌زبان وزارت امور خارجه‌ی آمریکا در توئیتر در فوریه‌ی سال ۲۰۱۱ راه‌اندازی شد. توئیتر یک شبکه‌ی اجتماعی و سرویس‌دهنده‌ی میکرو بلاگ است که به کاربران اجازه می‌دهد تا ۲۸۰ حرف، پیام متنی را که توئیت نامیده می‌شود، ارسال کنند. باراک اوباما نخستین فردی بود که به این شبکه‌ی اجتماعی پیوست (نقیب‌السادات و عودلاجانی، ۱۴۰۰: ۳۰۷). همچنین، به‌منظور تسهیل اشتراک‌گذاری فایل‌های ویدئویی به زبان فارسی، در آوریل ۲۰۱۱ وزارت خارجه آمریکا یک حساب کاربری اختصاصی در سایت به اشتراک‌گذاری یوتیوب راه‌اندازی کرد. بیشتر کلیپ‌هایی که در یوتیوب قرار داده می‌شود مربوط به سیاه‌نمایی اوضاع اقتصادی و اجتماعی ایران، نابهنجاری‌ها و موارد غیراخلاقی مختلف است. به‌علاوه اینکه حساب کاربری وزارت خارجه‌ی آمریکا به زبان فارسی از ژانویه‌ی ۲۰۱۵ شبکه‌ی به اشتراک‌گذاری عکس اینستاگرام را راه‌اندازی کرد که البته فعالیت‌های نامنظم آن محدود به اشتراک‌گذاری برخی عکس‌ها و فیلم‌های ارسال‌شده در حساب کاربری فیس‌بوک فارسی می‌شود (موحدیان، ۱۳۹۵: ۲۲۴). در هر صورت، این شبکه‌های اجتماعی در سایبر دیپلماسی آمریکا علیه ایران به‌منظور فشار بر نظام سیاسی و جنگ نرم علیه ایران نقش مهمی ایفا می‌کنند. برای نمونه می‌توان از حوادث و تحولات ایران بعد از انتخابات ریاست جمهوری ایران در سال ۱۳۸۸ نام برد. در جریان حوادث سال ۱۳۸۸ تهران، هیلاری کلینتون

بدون سفر با نقاط دیگر جهان از طریق ایمیل در ارتباط باشند، یا کشوری مثل آمریکا می‌تواند با راه‌اندازی یک وب‌سایت به‌عنوان سفارت‌خانه‌ی مجازی آمریکا با مردم ایران در تماس بوده و با حضور در شبکه‌های اجتماعی اینترنتی مانند فیس‌بوک، توئیتر، اینستاگرام و غیره از نظرات و دیدگاه‌های شهروندان ایرانی مطلع شده و حتی پاسخ‌گوی آنان باشد (موحدیان، ۱۳۹۵: ۴۲). همچنین، استفاده از دیپلماسی سایبری منجر به افزایش راه‌های مسالمت‌آمیز حل اختلافات و کاهش هزینه‌های مالی و محیطی می‌شود. دیگر نیاز نیست مسئولان کشورها برای برگزاری جلسات به مناطق دوردست سفر کنند. ظرفیت فن‌آوری‌های مخابراتی مانند Skype و Facetime امکان ارتباط از راه دور را می‌دهد (Verreikia, 2017: 21). با توجه به ظرفیت‌های سایبر دیپلماسی در سیاست خارجی، بسیاری از کشورها و از جمله آمریکا از دیپلماسی سایبری در سیاست خارجی خود استفاده می‌کنند.

۳ دیپلماسی سایبری دولت اوباما در قبال ایران (۲۰۱۷-۲۰۰۹).

دولت باراک اوباما برای انتقال ارزش‌ها و مفاهیم مورد نظر و ایجاد همراهی با اهداف سیاست خارجی خود سعی کرد رویکرد چندجانبه‌گرایی پیشه کند و در این راستا از دیپلماسی سایبری بهره ببرد.

۳/۱ ابزارهای دیپلماسی سایبری دولت اوباما در قبال ایران

شبکه‌های اجتماعی در فرایند جنگ نرم و دیپلماسی عمومی آمریکا علیه ایران از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند؛ در ادامه به چند مورد از ابزارهای دیپلماسی سایبری ایالات متحده که جزء شبکه‌های اجتماعی هستند، اشاره می‌شود.

دمکراسی، آزادی‌های سیاسی و حقوق بشر فعالیت می‌کند. این سازمان به صورت سالانه فهرست کشورها را از لحاظ میزان دمکراتیک بودن تهیه و انتشار می‌دهد. سایت گذار تلاش دارد تا با بیان موضوعاتی نظیر حقوق زنان، کارگران، اقلیت‌ها، مسأله‌ی سکولاریزم و فدرالیسم، جایگاه و آینده‌ی جنبش سبز، حاکمیت جمهوری اسلامی ایران را زیر سؤال ببرد. همچنین، در یک اقدام آشکار، آمریکا برای راهبری فعالیت‌های ضدایرانی خود به صورت منسجم و هدفمند، در دسامبر ۲۰۱۱ اقدام به تأسیس سفارت مجازی کرد که می‌توان از آن به عنوان محور اصلی اقدامات آمریکا ضد ایران در فضای مجازی تعبیر نمود. در این سایت اقداماتی مانند صدور ویزا، بسیاری از وظایف کنسولی، پاسخ به سؤالات درخصوص کشور، همچنین اطلاعات و اخبار قابل رصد و پیگیری است (فاضلی و افضلی، ۱۳۹۴: ۱۵۲).

۳/۱/۳ رسانه‌های تصویری در دیپلماسی سایبری ایالات متحده در قبال ایران

درمورد رسانه‌های تصویری می‌توان از وبسایت‌های صدای آمریکا و رادیو فردا نام برد. وبسایت‌های اینترنتی رادیو فردا و صدای آمریکا در دولت بوش برای انتقال پیام‌های مد نظر دولت آمریکا به بخشی از جامعه‌ی ایران که کاربر اینترنت بودند، راه‌اندازی شدند. در دوره‌ی اوباما، با افزایش بودجه و حجم برنامه‌ها بر عملکرد این رسانه‌ها افزوده شد. بنابراین، در این دوره شاهد ارتقای کمی و کیفی برنامه‌ها و فعالیت‌های این دو رسانه بودیم.

صدای آمریکا

صدای آمریکا یکی از شبکه‌های تلویزیون ماهواره‌ای و رادیو و تلویزیون دولتی ایالات متحده آمریکا است که برای شنوندگان خارج از آمریکا پخش می‌شود. پخش فارسی رادیو شبکه‌ی صدای آمریکا از اول آذر ۱۳۵۸ و پخش تلویزیونی آن از ۲۷ مهر ۱۳۷۵ آغاز به کار کرد (فرقانی و مؤذن، ۱۳۹۴: ۴۷). تحلیل محتوای برنامه‌های بخش فارسی صدای آمریکا نشان می‌دهد اهدافی از قبیل پاسخ‌گویی سریع به وقایع مربوط به

حمایت رسمی کشورش نقش توئیتر و فیس‌بوک را در اغتشاشات اعلام کرد و کمک مالی قابل توجهی را در اختیار گردانندگان این وبگاه‌ها قرار داد (صیاد و دیگران، ۱۳۹۹: ۳۰۶).

۳/۱/۲ وبلاگ‌ها و سایت‌ها

هیلا ری کلینتون در راستای طرح کشورداری قرن ۲۱، که در راستای بهره‌گیری از دیپلماسی سایبری آمریکا مطرح شد، تلاش کرد از سایت‌ها و سرویس‌های مجازی مختلفی به منظور دستیابی به اهداف این کشور و تأثیرگذاری بر اذهان عمومی استفاده کند. در ادامه به چند نمونه از این اقدامات اشاره می‌شود.

وبلاگ DipNote که در سال ۲۰۰۷ ساخته شده و وبلاگ رسمی وزارت خارجه‌ی ایالات متحده است، به طور رسمی با موضوع کشورداری قرن ۲۱ در سال ۲۰۰۹ شروع به فعالیت کرد. فلسفه وجود این وبلاگ، پذیرش بازخورد مثبت و منفی از مشارکت‌کنندگان در آن است. همچنین، در این وبلاگ مواردی مانند سفرها، سخنرانی‌ها و اقدامات وزیر امور خارجه، هیلا ری کلینتون و کارکنان و دیپلمات‌های این وزارت‌خانه در سراسر جهان، اطلاع‌رسانی شده و همچنین ترجمه‌ی سخنرانی‌های اوباما به زبان‌های مختلف و به اشتراک‌گذاری آن در اکانت‌های مختلف توئیتر نیز از دیگر اهداف این سایت تعریف شد. هدف نهایی، قرار دادن دیپلماسی عمومی آمریکا در دسترس عموم و مردمی که به زبان انگلیسی صحبت نمی‌کنند و دریافت اطلاعات آن‌ها از طریق اینترنت است (موحدیان، ۱۳۹۵: ۴۵).

همچنین، یکی از رسانه‌های اجتماعی که وزارت خارجه‌ی آمریکا در آن حساب کاربری به زبان فارسی راه‌اندازی کرده، گوگل پلاس متعلق به شرکت گوگل است. محتوای این صفحه هم دقیقاً همان محتوای ارائه‌شده در صفحه‌ی فیس‌بوک فارسی وزارت امور خارجه است. یکی دیگر از سازمان‌های فعال در سایبر دیپلماسی آمریکا خانه‌ی آزادی است. سایت فارسی‌زبان متعلق به این سازمان «گذار» نام دارد. خانه‌ی آزادی در زمینه‌ی تحقیقات و پشتیبانی از

مختلف، ارتقای امکانات و کیفیت وبسایت اینترنتی و تولید برنامه‌های محدود تلویزیونی روی آورده است (طباطبائی و موحدیان، ۱۳۹۶: ۶۹). بنابراین، در دوره‌ی اوباما ظرفیت سایت رادیو فردا نیز افزایش یافته است. در مجموع ابزارهای سایبر دیپلماسی آمریکا در دوره‌ی اوباما با ظرفیت بیشتری نسبت به دوره‌ی جرج بوش در خدمت اهداف ایالات متحده قرار گرفت. در ادامه به پیامدهای سیاسی سایبر دیپلماسی آمریکا در دوره‌ی اوباما بر جامعه‌ی ایرانی پرداخته می‌شود.

۳،۲ پیامدهای سیاسی دیپلماسی

سایبری آمریکا در جامعه‌ی ایرانی

در این بخش مواردی از جمله انتخابات ریاست جمهوری ایران در سال ۱۳۸۸، نگرش ایرانی‌ها نسبت به جامعه‌ی ایرانی و آمریکایی، مسأله‌ی هسته‌ای ایران و جاسوسی سایبری بررسی شده‌اند.

۳،۲،۱ انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۳۸۸

دهمین دوره‌ی انتخابات ریاست جمهوری ایران در روز جمعه ۲۲ خرداد ۱۳۸۸ برگزار شد (اسکندری و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۶). در این انتخابات که رقابت بین چهار نامزد به نام‌های محمود احمدی‌نژاد، میرحسین موسوی، محسن رضایی میرقائد و مهدی کروبی انجام پذیرفت، با اعلام پیروزی احمدی‌نژاد توسط وزارت کشور به طور رسمی پایان پذیرفت. ولی نامزدهای دیگر به نتایج انتخابات معترض شدند. حامیان دو نامزد، یعنی موسوی و کروبی با ریختن در خیابان، دست به تظاهرات و آشوب زدند. در این میان، سایبر دیپلماسی ایالات متحده در جهت حمایت از معترضان و تضعیف نظام جمهوری اسلامی و چه بسا براندازی آن فعال شد؛ به طوری که فضای سایبر با تمام ظرفیت خود در خدمت و حمایت از معترضان قرار گرفت.

پس از معرفی احمدی‌نژاد به عنوان فرد پیروز در انتخابات، طرفداران معترض کاندیداهای رقیب که اخبار مربوط به خود را در رسانه‌های جمعی نمی‌یافتند، به فضای مجازی روی آوردند و از طریق

آمریکا با رعایت دیدگاه‌های آمریکایی، حمایت از حقوق بشر، دموکراسی، ارائه‌ی سیاست خارجی، تبلیغ فرهنگ و جامعه‌ی آمریکایی و حمایت از دکتورین لیبرال دموکراسی در مقابل دکتورین جمهوری اسلامی، به عنوان موضوع‌های برجسته شده، مد نظر قرار گرفته‌اند. در مورد ایران نیز موضوعاتی از قبیل حقوق بشر، انرژی هسته‌ای، مقایسه‌ی دکتورین‌های اسلامی و غربی، اقتصاد ایران، نبود حکومت قانون و جامعه‌ی مدنی در ایران و همچنین سیاست خارجی ایران بیشترین مباحث در این رسانه را شکل می‌دهد (موسوی و اصغری‌راد، ۱۳۸۸: ۱۵۹). بنابراین، صدای آمریکا از نظر محتوایی موضوعاتی که خواست دولت آمریکا بوده را برجسته می‌کند. در دوره‌ی جرج بوش از این رسانه در راستای اهداف آمریکا بهره‌برداری زیادی شد. با روی کار آمدن باراک اوباما، سیاست‌های قبلی برای توسعه و تقویت صدای آمریکا به خصوص در حوزه‌ی پخش برنامه‌های تلویزیونی و گسترش فعالیت سایت اینترنتی ادامه یافت.

رادیو فردا

در سال ۲۰۰۱، شورای اطلاع‌رسانی آمریکا تصمیم گرفت که رادیویی ۲۴ ساعته به زبان فارسی راه‌اندازی کند. بدین ترتیب، در دوره‌ی بوش رادیو آزادی جای خود را به رادیو فردا داد (Asgharirad, 2012: 52). تحلیل محتوای مباحث رادیو فردا نشان از این دارد که مطالب مربوط به ایران، و سپس اخبار مربوط به جهان و آمریکا در اولویت کاری این رسانه قرار دارد. مهم‌ترین موضوعات خبری که رادیو فردا پوشش می‌دهد عبارت‌اند از: تحلیل و بحث سیاسی، آزادی‌های دموکراتیک و حقوق بشر در ایران، فرهنگ و هنر، کسب و کار و تجارت و اوضاع اقتصادی در ایران، ورزش و سرگرمی، سلامت و موضوعات زیست‌محیطی (طباطبائی و موحدیان، ۱۳۹۶: ۶۰). با توجه به ماهیت رادیویی رادیو فردا و افزایش توجه مخاطبان ایرانی به تلویزیون‌های ماهواره‌ای و اینترنت، این رادیو برای حفظ مخاطبان خود در سال‌های اخیر به تولید برنامه‌های متنوع با مضامین

شده، فعالیت‌های اینترنتی و به‌طور خاص، شبکه‌های اجتماعی در سازماندهی بسیاری از اعتراض‌های انتخاباتی در سال ۱۳۸۸ ایران مؤثر بوده‌اند. به‌طوری‌که تصاویر و ویدئوهای آماتور در پایگاه‌های اطلاع‌رسانی برخط آپلود شده و توئیتر، فیس‌بوک و همچنین وبلاگ‌ها، مکان‌های مناسبی برای معترضان به‌منظور جمع‌آوری و مبادله‌ی اطلاعات بوده‌اند (ابراهیمی‌فر و یعقوبی، ۱۳۹۳: ۸۹).

توییت

توییت در بین رسانه‌های اجتماعی مناسب‌ترین رسانه برای اطلاع‌رسانی سریع و زنده به‌خصوص رویدادهای سیاسی است (کرمانی و دیگران، ۱۴۰۰: ۳۸). پوشش خبری اعتراضات توسط رسانه‌های جدیدی مثل توییت صورت پذیرفت و در نتیجه رسانه‌های جدید نخستین منبع اطلاعات برای معترضین، نه‌تنها برای برقراری ارتباط آن‌ها با دیگران، بلکه برای رسانه‌های جهان شدند. آمریکا و غرب بیشتر اطلاعات خود را از طریق توییت به دست می‌آوردند (Hallams, 2010: 557). نقش توییت در این رویداد سیاسی به گونه‌ای بود که مسؤولان این رسانه‌ی اجتماعی به درخواست دولت آمریکا، زمان انجام تغییرات در توییت را که موجب خارج شدن این سایت از دسترس کاربران ایرانی می‌شد، به تعویق انداختند (کرمانی و دیگران، ۱۴۰۰: ۳۹). در مجموع، سایت توییت در جریان انتخابات ریاست جمهوری ایران و تظاهرات مردمی، به‌علت غیبت اجباری خبرنگاران خارجی، همراه با فیس‌بوک، به ابزار مهم ارتباطی ایران و خارج تبدیل شد، به‌گونه‌ای‌که تحلیل‌گرانی مانند موروزوف حرکت مردمی ایرانیان را «انقلاب توییتی» نامیدند (حسینی و دیگران، ۱۳۹۳: ۶۸). بنابراین، ایالات متحده بیشترین استفاده را از این ظرفیت‌ها برای رسیدن به مقاصد و اهداف خود انجام می‌دهد.

یوتیوب

ویدئوهای مربوط به انتخابات و تحولات آن که در یوتیوب آپلود و منتشر شده، تأثیر زیادی در زمینه‌ی اطلاع‌رسانی و متأثر کردن احساسات مردم داشته

شبکه‌های اجتماعی مجازی حجم زیادی از مطالب، گفتگوها، اخبار و بیانیه‌ها را منتشر ساختند (خانیکی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۰۴). در دیپلماسی عمومی، شبکه‌های اجتماعی از اصلی‌ترین ابزار نفوذ میان مردم برای جهت‌دهی، سازماندهی و تحریک و تهییج به شمار می‌روند. در ذیل به نقش شبکه‌های اجتماعی در حوادث پس از انتخابات پرداخته می‌شود.

فیس‌بوک

با رواج فیس‌بوک بین ایرانیان این سایت بلافاصله در ایران فیلتر شد تا حدود بهمن ۱۳۸۷ فیلترینگ ادامه یافت. با رفع فیلتر شدن، شمار افرادی که از داخل ایران به این شبکه پیوستند در عرض چهار و نیم ماه، بیش از ۷ هزار درصد رشد کرد و به حدود ۶۰۰ هزار نفر رسید. در آغاز خرداد ۱۳۸۸ استفاده از فیس‌بوک به زبان فارسی نیز صورت پذیرفت (حسینی و دیگران، ۱۳۹۳: ۶۶). در ماه می صفحه‌ی فیس‌بوک موسوی، رهبر معترضین، ۵ هزار عضو داشت، ولی کمتر از یک ماه مانده به انتخابات این رقم به ۱۱۰ هزار نفر رسید. این افراد به‌صورت فعال خبرهایی مبنی بر اطلاعات مربوط به اعتراضات، لیست قربانی‌ها و لینک مقالات مربوطه را به‌روزرسانی می‌کردند. همچنین، تصاویر و ویدئوهای مربوط به اعتراضات و خشونت پلیس، به یوتیوب، فلیکر و دیگر وب‌سایت‌های اشتراک ویدئو و تصویر آپلود می‌شدند. در این مقطع فیس‌بوک فیلتر شد. در هر صورت، معترضان به‌وسیله‌ی فیس‌بوک برای شرکت در اغتشاشات خیابانی هماهنگ می‌شدند. همچنین، مخالفان داخلی و خارج از کشور برای اظهار مخالفت خود با نظام جمهوری اسلامی از این شبکه اجتماعی استفاده می‌کردند. برای مثال، گروهی با عنوان «اعضای صد میلیونی فیس‌بوک برای دموکراسی در ایران»، در ۲۷ خرداد ۱۳۸۸، توسط یک کاربر فیس‌بوک در نیویورک راه‌اندازی شد و با عضویت بیش از ۱۹۵ هزار نفر، به تشویق معترضان به ادامه‌ی اعتراضات می‌پرداخت. در همین خصوص، بنا بر گزارشی که توسط بی بی سی ارائه

مقطع، دست به راهاندازی یک برنامه‌ی صبحگاهی یک‌ساعته زد و همچنین از وقت برنامه دو ساعت را به تحولات مربوط به انتخابات ایران اختصاص داده و جایگزین برنامه‌های دیگر کرد. همچنین، در توئیتر حساب جدید به زبان فارسی ایجاد کرد و صدها ویدئو دریافتی درمورد تحولات ایران را در شبکه‌ی تلویزیونی خود پخش نمود. در این مقطع سی درصد از بزرگسالان ایرانی مخاطب برنامه‌های هفتگی صدای آمریکا بودند (موحدیان، ۱۳۹۵: ۱۶۷). بنابراین، فضای سایبر نقش زیادی در کمک به معترضین در راستای دیپلماسی سایبری آمریکا داشته است. دولت آمریکا به‌وسیله‌ی دیپلماسی سایبری از معترضین حمایت می‌کردند.

برای نمونه، در زمان ناآرامی‌ها، حامیان معترضان سریعاً تکنولوژی سرورهای پروکسی را در اختیار معترضین قرار دادند تا بتوانند سانسور اینترنتی را دور بزنند. این سرورها نه تنها به معترضین اجازه می‌دادند گزارش‌ها و تصاویر خود را آپلود کنند؛ بلکه به آن‌ها اجازه‌ی دسترسی به وبسایت‌هایی را می‌دادند که از سوی دولت مسدود شده بودند. در زمان ناآرامی‌های ایران، سرویس‌های پروکسی معترضین را قادر ساختند تا اطلاعات را جمع‌آوری، گزارش لحظه‌به‌لحظه ناآرامی‌ها را منتشر، اعتراضات را سازماندهی و برنامه‌ی عملیات‌های احتمالی را اجرا کنند. دولت آمریکا در این مقطع حامی معترضین بود. برای نمونه، در ۱۹ ژوئن مجلس نمایندگان آمریکا با صدور قطع‌نامه‌ای ضمن محکوم کردن خشونت و تقبیح نظامیان ایرانی، از آزادی ارتباطات الکترونیکی سخن به میان آورد. مجلس سنا نیز طی دو مصوبه از لزوم آزادی شهروندان ایرانی و حاکمیت قانون و آزادی‌های مدنی سخن گفت (Addis, 2009: 10) در همین راستا، مجلس سنای آمریکا در اول مرداد ۱۳۸۸ «قانون قربانیان سانسور در ایران»^۱ را تصویب کرد که به موجب آن ۵۵ میلیون دلار برای شکستن فضای فیلترینگ و گسترش فضای اطلاع‌رسانی در ایران اختصاص یافت. از مبلغ ۵۰

است. برای مثال، با گذشت دو هفته از انتخابات، ۱۹۳ هزار ویدئوی ارسالی در یوتیوب مربوط به انتخابات ایران بوده است. فقط در روز ۳۰ ژوئن ۲۰۰۹ (۹ تیر ۱۳۸۸)، بیشتر از سه هزار ویدئو مربوط به اعتراض‌ها در ۲۴ ساعت در یوتیوب آپلود شده است (ابراهیمی‌فر و یعقوبی، ۱۳۹۳: ۸۸). عمده فعالیت‌های مبتنی بر یوتیوب، روی انتشار فیلم‌هایی از اجتماعات اعتراضی متمرکز شده بود. وبلاگ گوگل در پستی به بررسی ویدئوهای ارسالی از ایران روی یوتیوب پرداخت.

۱- ویدئوهای ارسالی از ایران، زبان جدید گزارشگری تصویری شهروندی است.

۲- تصاویر کیفیت خوبی ندارند، اما پیام روشنی دارند؛ چیزی که وبلاگ گوگل آن را «صدای بدون ویرایش مردم» خواند (حسینی و دیگران، ۱۳۹۳: ۷۰).

بدین‌ترتیب، می‌بایست به نقش فعالی که یوتیوب در مسیر سازماندهی اعتراضات و تحت تأثیر قرار دادن مردم و هماهنگی آن‌ها در جهت اهداف معترضان و همچنین در جهت اهداف دیپلماسی سایبری آمریکا در قبال ایران داشته است اذعان کرد.

رسانه‌های تصویری صدای آمریکا و رادیو فردا

در حین اعتراضات مربوط به انتخابات ایران، بعضی از رسانه‌های آمریکایی همکاری نزدیکی را با وبسایت‌های رسانه‌ای اجتماعی بزرگ آغاز کردند. برای نمونه، گروه‌های مخالف از وبسایت‌ها و تلویزیون‌های ماهواره‌ای صدای آمریکا و رادیو فردا برای بسیج کردن حامیان معترضان بهره می‌بردند. صدای آمریکا در گزارش‌های خبری خود، از مطالب ارسالی به توئیتر، وبلاگ‌ها و یا ویدئوهای تولیدشده از سوی کاربران نیز استفاده می‌کرد. علاوه بر ۱۵ میلیون بیننده‌ی صدای آمریکا، در زمان ناآرامی‌ها تعداد مراجعین به وبسایت این شبکه نیز ۸۰۰ درصد افزایش یافت. صدای آمریکا به‌منظور تأثیرگذاری بیشتر بر مخاطبین ایرانی خود در این

1- Victims of Iranian censorship act

جدی پرسش‌شوندگان در صورت تعارض و تزاحم، منافع ملی را بر آن اولی می‌دانند (سلیمی، ۱۳۸۸: ۱۰۸).

یکی از مهم‌ترین تلاش‌های رسانه‌های آمریکایی صدای آمریکا و همچنین رادیو فردا و دیگر رسانه‌های آمریکایی، همچنین تلاش ایالات متحده آمریکا در فضای سایبر انتقاد از سیاست خارجی ایران در حوزه‌ی خاورمیانه و نزدیکی این کشور به کشورهای چین و روسیه است. به نظر می‌رسد تلاش‌ها و تبلیغاتی که در این رابطه صورت گرفته است، اثرات خود را بر روی مخاطبین ایرانی رسانه‌ها داشته است و این مسأله را می‌توان در برخی شعارهای سیاسی معترضان به نتایج انتخابات ۱۳۸۸ مشاهده کرد. شعارهایی مانند «نه غزه، نه لبنان، جانم فدای ایران»، «مرگ بر روسیه»، «پوتین، چاوز، نصرالله، دشمن ملت ماست»، همچنین شعارهای «مرگ بر روسیه» و «مرگ بر چین» به‌ویژه در نماز جمعه ۲۶ تیر از اصلی‌ترین شعارهای نمازگزاران معترض بود. استفاده از شعارهای ضدروسی دیگری همچون «روسیه حیا کن کشورمو رها کن» و «مرگ بر پوتین» و نیز آتش زدن پرچم روسیه توسط معترضان از شدت گرفتن احساسات ضدروسی در میان معترضان به انتخابات خبر می‌داد. معترضان پس از شنیدن شعارهای سنتی «مرگ بر آمریکا»، «مرگ بر انگلیس» و «مرگ بر اسرائیل» از شعارگویان رسمی و طرفداران حکومت با شعار «مرگ بر روسیه» به آنان پاسخ می‌دادند. روسیه یکی از اولین کشورهای بود که پیروزی احمدی‌نژاد را تبریک گفت و احمدی‌نژاد بلافاصله پس از انتخابات سفری به مسکو داشت. معترضان حتی معتقداند که روس‌ها مستقیماً در سرکوب معترضان نقش دارد. در فیس‌بوک هم گروهی به نام مخالفین مأمورین روسی در ایران ایجاد شده است. روزنامه‌ی «کریستین ساینس مانیتور»^۱ با انتشار گزارشی، شعارهای نامرسوم نمازگزاران در نماز جمعه تهران به

میلیون دلار، ۳۰ میلیون دلار برای مقابله با بسته شدن پیامک‌های شبکه‌ی تلفن همراه، افزایش وبسایت‌ها، گسترش برنامه و افزایش کارمندان رادیوی اروپای آزاد، شبکه‌ی خبری فارسی صدای آمریکا، حمایت از برنامه‌های فارسی بی بی سی، خنثی‌سازی پارازیت‌های ماهواره‌ای و حمایت از سایت‌های اجتماعی مانند فیس‌بوک و توییتر، و ۲۰ میلیون دلار هم برای رفع فیلترینگ در فضای سایبر اختصاص یافت (نورمحمدی، ۱۳۹۰: ۱۳۸). بدین ترتیب می‌توان گفت دولت آمریکا با استفاده از فضای سایبر و حمایت از شبکه‌های مجازی، از معترضین در جهت اهداف خود حمایت به عمل آورد.

۳،۲،۲ سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران
همان‌طور که مطرح شد یکی از مواردی که در دستور کار دیپلماسی سایبری آمریکا علیه ایران قرار دارد، سیاست خارجی ایران است. ابزارهای سایبر دیپلماسی آمریکا، به‌ویژه رسانه‌های تصویری، سیاست خارجی ایران در راستای حمایت از آرمان فلسطین و مخالفت با اسرائیل و همراهی شدن با روسیه و چین را مورد انتقاد قرار داده و به‌منظور تأثیرگذاری بر افکار عمومی ایرانی تبلیغ کرده‌اند. حال باید دید این مسأله چه مقدار بر جامعه‌ی ایرانی تأثیرگذار بوده است.

در تحقیق سلیمی (۱۳۸۸)، با عنوان «رویکرد سازه‌نگارانه به زمینه‌های اجتماعی روابط ایران و آمریکا» که در قالب پرسش‌نامه از میان بخشی از دانشجویان، کسبه و گروهی از کارکنان وزارت امور خارجه تهیه شده، نتایج تحقیق نشان می‌دهد حمایت از نهضت‌های آزادی‌بخش در ایران به‌صورت قاطع وجود ندارد. نتایج حاکی از آن است که مردم با همان قاطعیتی که طرفدار حمایت از نهضت‌های آزادی‌بخش بوده، در عرصه‌ی عمل حکم به حمایت بدون قید و شرط از آن‌ها نمی‌دهند و حمایت را مشروط به رعایت منافع ملی می‌دانند. اکثریت

1- The Christian Science Monitor

که به خانه رواست، به مسجد حرام است» و در شرایطی که خودشان تحت فشار اقتصادی هستند، کمک به کشورهای دیگر قابل توجه نیست. افزون بر این برخی ابعاد سیاست خارجی جمهوری اسلامی، مانند مقاومت در برابر آمریکا نیز برای بخش زیادی از مردم رنگ باخته است. در بعد عمیق‌تر، حتی مقابله با اسرائیل و حمایت از فلسطین نیز برای عده‌ای، به‌ویژه نسل جدیدتر معترضان بی‌معناست و اصولاً آن‌ها با آرمان فلسطین آشنایی ندارند. بخش دیگری از معترضان می‌گویند در حالت معمول که وضع اقتصادی کشور مناسب است، با کمک‌های ایران به کشورهای دیگر مخالفتی ندارند؛ ولی در وضعیت رکود اقتصادی با آن مخالفانند (نوروزپور، ۱۳۹۸: ۲۰۹). بدین‌ترتیب، می‌توان مدعی شد روند مخالفت بیشتر با سیاست خارجی در طول زمان، نشان‌دهنده‌ی این مطلب است که با گسترش فضای سایبر و دسترسی افراد بیشتری به امکانات این حوزه، شاهد تأثیرات بیشتر آن بر جامعه‌ی ایرانی هستیم.

۳،۲،۳ جاسوسی و حمله‌ی سایبری

دیپلماسی سایبری آمریکا علاوه‌بر جنبه‌های آشکار، دارای جنبه‌ها و ابعاد پنهان نیز می‌باشد که در راستای اهداف و منافع ملی این کشور انجام می‌شود. برای مثال، ادوارد اسنودن^۱ کارمند سابق سازمان اطلاعات مرکزی آمریکا، در سال ۲۰۱۳ اسنادی را منتشر کرد که در قالب آن از فعالیت‌های گسترده و پنهان سایبری آمریکا در قبال کشورهای مختلف جهان، پرده برداشت. در ژوئن ۲۰۱۳ اسنودن با کمک گاردین، وجود سیستم‌های عظیم اینترنتی و ارتباطاتی نظارت مانند پریزم^۲، ایکس کی اسکور^۳ و تمپورا^۴ را افشا ساخت. براساس مدارک افشا شده، سازمان امنیت ملی، سرویس مخفی آمریکایی، از طریق برنامه‌ی پریزم به اطلاعات کاربران در هفت شرکت فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات از جمله آ.ا.ال^۵،

امامت هاشمی رفسنجانی را مورد توجه قرار داد. به گزارش عصر ایران این روزنامه‌ی آمریکایی نوشت: ندای «مرگ بر چین» چند بار در طول خطبه‌های هاشمی و پس از آن از سوی نمازگزاران شنیده شد و روسیه نیز همچون چین هدف معترضان قرار گرفت. براساس این گزارش هر دو کشور - چین و روسیه - از جمله کشورهایی بودند که بلافاصله پس از پیروزی ماه گذشته‌ی احمدی‌نژاد در انتخابات ریاست جمهوری، انتخاب او را به رسمیت شناختند (مظفری، ۱۳۸۸/۴/۲۸).

همچنین، این نارضایتی در مورد سیاست خارجی جمهوری اسلامی و گرایش به چین و روسیه در سال‌های بعد نیز تکرار شد. یکی از نمودهای روشن این قضیه شعارهایی بود که در اعتراضات آبان ماه ۱۳۹۶ علیه روسیه و چین داده شد و نمود واضح دیگر آن اعتراضات گسترده‌ی ایرانیان در فضای مجازی نسبت به قرارداد ۲۵ ساله‌ی ایران و چین بود. جدا از اعتراضات و تحلیل‌های بسیاری از افراد در فضای مجازی، از جمله اینستاگرام، بسیاری از افراد سیاست‌مداران، اساتید دانشگاه و افراد مشهور ایرانی در صفحات مجازی خود با این مسأله مخالفت کردند. مشهورترین فرد در این حوزه محمود احمدی‌نژاد، رئیس‌جمهور سابق، است که بارها در فضای مجازی نسبت به این مسأله اظهار نظر و مخالفت کرده است. برای مثال، در یک سخنرانی در اواخر ژوئن، آن را معامله‌ای مخفیانه مشکوک خواند که مردم ایران هرگز آن را تأیید نخواهند کرد (Fassihi and Myers, 2021: 5).

همچنین، در مصاحبه با معترضان بازداشتی اعتراضات ۱۳۹۶ معترضان نارضایتی خود را از سیاست خارجی جمهوری اسلامی بیان داشته‌اند. بدین‌ترتیب، سیاست خارجی کشور برای بخش قابل‌توجهی از معترضان دی ۱۳۹۶ پذیرفتنی نیست. آن‌ها بر این نظراند که به اصطلاح خودشان «چراغی

4- Tempora

5- AOL

1- Edward Snowden

2- Prism

3- XKeyscore

میلیارد بسته‌ی اطلاعاتی را جمع‌آوری کند. در یکی دیگر از سندهای اسنودن، نام سه شرکت تولیدکننده‌ی کابل‌های فیبر نوری زیردریایی نیز قابل مشاهده است. مطابق با این سند شرکت‌های مخابراتی «ورایزن بیزنس»، «واد فون کیبلز» و «بی تی» در عداد شرکت‌هایی هستند که دسترسی نامحدود به اطلاعات را در اختیار برنامه‌ی جاسوسی «جی سی اچ کیو» انگلیسی گذاشته‌اند. باید توجه داشت که اینترنت جمهوری اسلامی هم از طریق کابل‌های تولیدشده توسط همین شرکت‌ها تأمین می‌شود (سعیدی، ۱۴۰۰: ۱۰۹).

مسأله‌ی بعدی در مورد ایران، استفاده از یک بدافزار رایانه‌ای به نام «استاکس‌نت»^۱ برای مختل کردن برنامه‌ی هسته‌ای ایران در قالب یک حمله‌ی سایبری بوده است. منظور از حمله سایبری نیز هرگونه تلاش برای تغییر، قطع، تنزل یا تخریب سیستم‌ها، شبکه‌ها، اطلاعات و یا برنامه‌های رایانه‌ها است (قاسمی و نامدار، ۱۳۹۷: ۲۰۰). استاکس‌نت یک بدافزار رایانه‌ای است که اولین بار در تاریخ ۱۳ جولای ۲۰۱۰ به وسیله‌ی ضدویروس «وی بی ای ۳۲» مورد شناسایی واقع شد. این بدافزار با بهره‌گیری از نقص امنیتی موجود در میانبرهای ویندوز، با آلوده کردن رایانه‌های صنعتی، فایل‌های با قالب «اسکادا» را که مربوط به نرم‌افزارهای WinCC و PCS7 شرکت زیمنس می‌باشد، جمع‌آوری کرده و به یک سرور خاص ارسال می‌کند. این کرم رایانه‌ای که در سال ۲۰۱۰ علیه سیستم‌های «اسکادا» تأسیسات هسته‌ای ایران به کار گرفته شد، موجب گردید تا سانتریفیوژهای برنامه‌ی تولید سوخت هسته‌ای به‌طور فیزیکی آسیب ببیند (قاسمی و نامدار، ۱۳۹۷: ۲۲۳). هدف استاکس‌نت این بود که با در اختیار گرفتن سیستم کنترل سانتریفیوژها و به هم ریختن سطوح کاری این دستگاه‌ها (رساندن به سطح غیرقابل تحمل و کنترل دستگاه) چرخه‌ی

اپل، فیس‌بوک، گوگل، مایکروسافت، پالتاک، اسکایپ و یاهو دسترسی مستقیم داشت. اسلایدهای پاورپونتی ارائه‌شده توسط اسنودن، به جمع‌آوری مستقیم اطلاعات «از سرورهای آمریکایی ارائه‌دهنده‌ی خدمات» اشاره می‌کرد. اسنودن همچنین به وجود یک سرویس نظارتی به نام «ایکس کی اسکور» اشاره کرد که سازمان امنیت ملی آمریکا از طریق آن، برای خواندن ایمیل‌ها، پیگیری محتوای سرچ‌شده‌ی کاربران در موتورهای جستجو، کنترل فعالیت‌ها در شبکه‌های اجتماعی، جستجوهای آنلاین، مکالمات آنلاین، تماس‌ها و شبکه‌های ارتباط آنلاین، همچنین کنترل صفحه‌ی رایانه‌های شخصی استفاده می‌کرده است. مطابق با این اسناد، برنامه‌ی ایکس کی اسکور، قادر است هم به جستجوی کلان داده‌ها و هم اطلاعات محتوایی پردازد. همچنین، اسناد اسنودن این مطلب را فاش کرد که سازمان اطلاعاتی بریتانیا، داده‌های ارتباطاتی اینترنت و تماس‌های تلفنی را از طریق کابل‌های فیبر نوری کنترل و ذخیره می‌کند و این اطلاعات را با سازمان امنیت ملی آمریکا به اشتراک می‌گذارد (جردن، ۱۳۹۸: ۲۸۸).

همچنین، طبق اسنادی که اسنودن افشا کرده است، آژانس امنیت ملی آمریکا که زیرمجموعه‌ی سازمان سیا می‌باشد، موفق شده در یک ماه ۱۴ میلیارد بسته‌ی اطلاعاتی که در بردارنده‌ی تماس‌های تلفنی و اینترنتی کاربران و مدیران ایرانی است را جمع‌آوری کند، که این حجم جاسوسی از یک کشور در جهان تا کنون سابقه نداشته است. یکی از اسناد فوق‌سری منتشرشده به نام Informant Boundless نقشه‌ای است که نشان می‌دهد ایران ناامن‌ترین کشور دنیا از نظر امنیت فضای مجازی است. این نقشه، کشور ایران را با رنگ قرمز مشخص کرده و این‌گونه نمایش می‌دهد که هیچ نوع حفره و نقطه‌ی کور اطلاعاتی در ایران وجود ندارد و آژانس امنیت ملی آمریکا موفق شده این ۱۴

1- Stuxnet

است. ایالات متحده خود در حوزه‌ی سایبری پیشگام بوده، به‌ویژه نسبت به کشورهای رقیب و متخاصم در حوزه‌ی روابط بین‌الملل از سایبر دیپلماسی استفاده می‌کند. درمورد ایران نیز سایبر دیپلماسی آمریکا جهت ارائه‌ی جذابیت‌های فرهنگی، تفریحی و اقتصادی و سیاسی آمریکا و بزرگ‌نمایی مشکلات و محدودیت‌های جامعه‌ی ایرانی در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در دوره‌ی اوباما به کار رفته است. بازنمایی این مسائل در جامعه‌ی ایران خود را در مسائل سیاسی مختلفی مانند رویدادهای بعد از انتخابات ریاست جمهوری ۱۳۸۸ نشان داد. همچنین، بررسی نگرش مردم نسبت به سیاست خارجی جمهوری اسلامی نشان داد افرادی که تحت تأثیر فضای سایبر هستند، نگرش منفی‌تری نسبت به جامعه و مسائل ایران داشته و در جهت اهداف و تبلیغات آمریکا در حوزه‌ی سایبر گام برداشته‌اند. بررسی‌ها نشان داده است آمریکا از حوزه‌ی سایبر فقط در جهت تبلیغات و تغییر نگرش افراد استفاده نکرده؛ بلکه جنبه‌های پنهان آن مانند جاسوسی اینترنتی و هک سایت‌های مختلف نیز در دستور کار این کشور قرار دارد. در مجموع می‌توان گفت آمریکا در حوزه‌ی سایبر دیپلماسی در قبال ایران با موفقیت عمل کرده است. در مقابل، جمهوری اسلامی نیز باید اقدامات احتیاطی به عمل آورده و به‌جای مقابله با جهانی شدن اینترنت و فضای سایبر، در کنار تحولات جهانی قرار گرفته و در کنار آن حرکت کند.

سرعت گرفتن تحولات در فضای سایبری، افزایش تعداد بازیگران تأثیرگذار و امکان اعمال قدرت آن‌ها با استفاده از ابزار متنوع سایبری در حوزه‌ی دیپلماسی به معنای کاهش کنترل بر رویدادها، تحولات روزمره و ضروری بودن ابداع مهارت‌ها و ساختارهای جدید و سازگار نمودن ساختارهای قدیمی مورد استفاده با تحولات جدید است. در این شرایط، وزارت امور خارجه و دیپلمات‌های ایرانی باید رویکردهای شبکه‌ای را گسترش دهند، فرایندهای کاری خود را با زمین بازی

غنی‌سازی را تخریب یا نابود کند (خلف‌رضایی، ۱۳۹۲: ۱۴۱).

این بدافزار اولین بدافزار در رده‌ی نظامی است که به‌صورت فیزیکی منجر به خرابی و از کارافتادگی سانتریفیوژها شده است (کافی، ۱۳۹۹: ۷۷). سعی این ویروس سرقت اطلاعات سیستم‌های کنترل صنعتی بوده و تلاش داشت تا آن‌ها را روی اینترنت قرار دهد. سازندگان این ویروس با اهداف سیاسی و به‌منظور فشار بر ایران برای توقف غنی‌سازی اورانیوم، نیروگاه اتمی بوشهر و نطنز را هدف قرار دادند (مایلی و بهمنی، ۱۳۹۱: ۱۵۷). به بیان رسانه‌های آمریکایی در اواخر مه ۲۰۲۰، این ویروس به دستور مستقیم باراک اوباما، طراحی و ساخته شده و علیه تأسیسات هسته‌ای ایران به کار گرفته شده است. در ژوئیه‌ی ۲۰۱۳، ادوارد اسنودن، نیز این مطلب را فاش کرد که این بدافزار با همکاری مشترک آمریکا و اسرائیل ساخته و علیه تأسیسات هسته‌ای ایران به کار گرفته شده است (آهنی امینه و فتح‌اللهی، ۱۳۹۳: ۱۲۲). بدین ترتیب، مشخص می‌شود که ایالات متحده در زمینه‌ی دیپلماسی سایبری و استفاده از ظرفیت‌های این پدیده‌ی نوین، هم به‌صورت آشکار و هم به‌صورت پنهان برنامه‌هایی در حال اجرا دارد و برای این کشور این مسأله مهم است که با هر وسیله‌ای به اهداف خود دست پیدا کند.

۴ نتیجه‌گیری

پیشرفت فن‌آوری و امکان‌پذیر شدن تبادل اطلاعات و برقراری ارتباط از طریق اینترنت، منجر به شکل‌گیری شاخه‌ای مهم از دیپلماسی عمومی موسوم به سایبر دیپلماسی یا دیپلماسی دیجیتال شد. شاید مهم‌ترین جلوه‌ی دیپلماسی سایبری گسترش و انتشار اخبار و اطلاعات از طریق فن‌آوری‌های نوین ارتباطاتی و رسانه‌های برخط باشد که روابط بین دولت‌ها در عرصه‌ی منطقه‌ای، بین‌المللی و جهانی را که پیشتر توسط دیپلمات‌ها انجام می‌گرفت، به روابطی چندجانبه تبدیل کرده

پی برد و آشنا شد. از این جهت است که می‌توان با رفع موانع و مشکلات، نه تنها باعث ناکام گذاشتن اهداف دیپلماسی سایبری بدخواهان انقلاب شد؛ بلکه جامعه‌ی ایرانی را با تمایل و اشتیاق زیادتری به فرهنگ اصیل ایرانی- اسلامی سوق داد.

در حال تغییر تطبیق دهند و استراتژی‌های خود را به‌گونه‌ای بازنویسی کنند که با مشارکت تعداد زیادی از بازیگران در فضای سایبر قابل اجرا باشد. به نظر می‌رسد باید از فضای مجازی و دیپلماسی سایبری درس گرفته شود؛ زیرا در این فضا است که می‌توان به مشکلات و محدودیت‌ها و نقاط ضعف

فهرست منابع

الف: منابع فارسی

پازکیان، اسدالله؛ آذین، احمد؛ جعفری‌نژاد، مسعود (۱۳۹۸)، «بررسی ابعاد و شاخص‌های دیپلماسی عمومی مقام معظم رهبری در سیاست خارجی»، **پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی**، سال دهم، شماره‌ی فوق‌العاده، صص ۳۴۶-۳۲۳.

پوستین‌چی، زهره؛ بالازاده، محمد (۱۳۹۲)، «تأثیر دیپلماسی عمومی آمریکا بر امنیت جمهوری اسلامی ایران»، **راهبرد دفاعی**، سال یازدهم، شماره‌ی ۴۴، صص ۷۸-۱۱۳.

چردن، تیم (۱۳۹۸)، «سیاست‌های اطلاعاتی: آزادی و استثمار در عصر دیجیتال»، ترجمه‌ی مریم شیرمحمدی، **مطالعات رسانه‌های جدید**، سال پنجم، دوره‌ی ۲، صص ۲۶۹-۲۹۷.

حاج زرگرباشی، سید روح‌الله؛ موحدیان، احسان (۱۳۹۷)، «سایبر دیپلماسی دولت آمریکا؛ تأثیر صفحه‌ی فیس بوک وزارت امور خارجه‌ی آمریکا بر نگرش کاربران ایرانی نسبت به جامعه‌ی ایران»، **مطالعات رسانه‌های نوین**، سال چهارم، شماره‌ی ۱۵، صص ۷۲-۱۱۰.

ابراهیمی‌فر، طاهره؛ یعقوبی‌فر، حامد (۱۳۹۳)، «تأثیر شبکه‌های اجتماعی بر افکار عمومی (بررسی موردی انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۳۸۸)»، **دانش انتظامی پلیس پایتخت**، شماره‌ی ۲۰، صص ۹۴-۶۹.

اسکندری، صالح؛ جعفری‌نژاد، مسعود؛ گلشنی، علیرضا (۱۳۹۵)، «عاملیت اجتماعی شخصیت رهبری با رخداد سیاسی، مطالعه‌ی موردی انتخابات ۱۳۸۸»، **پژوهش‌های راهبردی سیاست**، سال پنجم، شماره‌ی ۱۹، صص ۴۳-۱۰.

آهنی امینه محمد؛ فتح‌اللهی، فاطمه زهرا (۱۳۹۳)، «حقوق بین‌الملل مدرن در مواجهه با جنگی پست‌مدرن (نبرد سایبری)»، **راهبرد**، سال بیست و سوم، شماره‌ی ۷۲، صص ۱۴۹-۱۲۱.

برزویی، محمدرضا؛ تمدن، امیر؛ جهانبازی، رضا (۱۴۰۰)، «دیپلماسی سایبری عربستان سعودی در قبال ایران در بستر شبکه‌ی اجتماعی توئیتر؛ مطالعه‌ی موردی اغتشاشات دی ماه ۱۳۹۶»، **دوفصل‌نامه‌ی دین و ارتباطات**، سال بیست و هشتم، شماره‌ی ۵۹، صص ۳۳-۶۶.

امریکا»، پژوهش‌نامه‌ی علوم سیاسی، سال چهارم، شماره‌ی ۲، صص ۹۳-۱۱۷.

صیاد، محمد کاظم؛ امینی، آرمین؛ طاهری، ابولقاسم (۱۳۹۹)، «تهدیدهای سایبری و اقدامات امنیتی در فضای مجازی؛ بررسی رویدادهای ایالات متحده آمریکا و جمهوری اسلامی ایران»، فصل‌نامه‌ی امنیت ملی، سال دهم، شماره‌ی ۳۸، صص ۲۹۳-۳۳۰.

طباطبائی، سید محمد؛ موحدیان، احسان (۱۳۹۶)، «تأثیر سایبر دیپلماسی آمریکا بر دیدگاه کاربران ایرانی فضای مجازی (مورد مطالعه: سایت رادیو فردا)»، پژوهش‌های راهبردی سیاست، سال پنجم، شماره‌ی ۲۰، صص ۵۸-۸۸.

طوفان، مسعود (۱۳۹۵)، «جایگاه و ظرفیت سفارت‌خانه‌های مجازی در دیپلماسی نوین»، فصل‌نامه‌ی رسانه، سال بیست و هفتم، شماره‌ی ۲، صص ۱۲۴-۱۳۸.

فاضلی، حبیب‌الله؛ افضل، توحید (۱۳۹۴)، «دیپلماسی عمومی ایالات متحده در قبال جمهوری اسلامی ایران در دولت اوباما (با تأکید بر فضای سایبری)»، دوفصل‌نامه‌ی مطالعات قدرت نرم، سال پنجم، شماره‌ی ۱۲، صص ۱۵۹-۱۳۹.

فرقانی، محمد مهدی؛ مؤذن، کاظم (۱۳۹۴)، «دولت یازدهم و دیپلماسی رسانه‌ای آمریکا؛ بررسی ابعاد و چارچوب‌های محتوایی سایت فارسی صدای آمریکا»، مطالعات رسانه‌های نوین، سال اول، شماره‌ی ۲، صص ۱-۳۱.

قاسمی، غلامعلی؛ نامدار، سعید (۱۳۹۷)، «بررسی مفهوم دفاع مشروع در پرتو حملات سایبری؛ با تأکید بر حمله‌ی استاکس‌نت به تأسیسات هسته‌ای

حسین‌پور، محمدباقر (۱۳۹۸)، «دیپلماسی عمومی ایالات متحده در عراق در دوران جورج د. بوش»، مجله‌ی بین‌المللی پژوهش ملل، دوره‌ی چهارم، شماره‌ی ۴۰، صص ۶۸-۴۷.

حسینی، حسین؛ مقدم‌فر، حمیدرضا؛ قنبرلو، مصطفی (۱۳۹۳)، «واکاو نقش و کارکرد شبکه‌های اجتماعی مجازی در حوادث انتخابات سال ۱۳۸۸ جمهوری اسلامی ایران»، آفاق امنیت، سال هفتم، شماره‌ی ۲۴، صص ۷۶-۵۲.

خانیکی، هادی؛ اتابک، محمد؛ عزیزی، فرید (۱۳۹۶)، «تحلیل وضعیت شبکه‌های اجتماعی مجازی در ایران با رویکرد حوزه‌ی عمومی هابرماس (مورد مطالعه، چند گروه فیس‌بوکی)»، مطالعات فرهنگ و ارتباطات، دوره‌ی هجدهم، شماره‌ی ۳۷، صص ۱۰۱-۱۳۰.

خرازی آذر، رها (۱۳۹۴)، «درک مفهوم دیپلماسی رسانه‌ای: رسانه‌ها به مثابه‌ی بازیگران نوین دیپلماتیک»، فصل‌نامه‌ی علوم سیاسی، سال یازدهم، شماره‌ی ۳۲، صص ۱۱۷-۱۳۵.

خلاف رضایی، حسین (۱۳۹۲)، «حملات سایبری از منظر حقوق بین‌الملل (مطالعه‌ی موردی: استاکس‌نت)»، مجلس و راهبرد، دوره‌ی بیستم، شماره‌ی ۷۳، صص ۱۵۳-۱۲۵.

سعیدی، رضا (۱۴۰۰)، نقش دیپلماسی سایبری ایالات متحده آمریکا در قبال ایران از سال ۲۰۰۶ تا ۲۰۱۲، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، رشته‌ی علوم سیاسی، دانشگاه علامه‌ی طباطبائی، دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی.

سلیمی، حسین (۱۳۸۸)، «رویکرد سازه‌انگاران به زمینه‌های اجتماعی روابط ایران و

آفتاب یزد، (۲۸ تیر ۱۳۸۸)، شماره‌ی ۲۶۸۱، قابل دسترسی در: <https://www.magiran.com/article>

موحدیان، احسان (۱۳۹۵)، **مطالعه‌ی تأثیر سایبر دیپلماسی آمریکا بر دیدگاه کاربران ایرانی فضای مجازی**، رساله‌ی دکتری، دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه‌ی طباطبائی.

موسوی، سید علی؛ اصغری‌راد، جواد (۱۳۸۸)، «بخش فارسی صدای آمریکا: توفیق یا شکست رسانه‌ی تلویزیونی در دیپلماسی عمومی»، **تحقیقات فرهنگی**، دوره‌ی دوم، شماره‌ی ۷، صص ۱۶۵-۱۵۳.

نقیب‌السادات، سیدرضا؛ عودلاجانی، فاطمه (۱۴۰۰)، «دیپلماسی رسانه‌ای در شبکه‌ی اجتماعی توئیتر»، **مطالعات رسانه‌های نوین**، سال هفتم، شماره‌ی ۲۶، صص ۳۲۴-۲۹۵.

نورمحمدی، مرتضی (۱۳۹۰)، «جنگ نرم، فضای سایبر و امنیت جمهوری اسلامی ایران»، **راهبرد فرهنگ**، شماره‌ی ۱۶، صص ۱۴۵-۱۲۷.

نوروزپور، مرتضی (۱۳۹۸)، «تحلیل اعتراض‌های سیاسی دی ماه ۱۳۹۶»، **پژوهش‌نامه‌ی علوم سیاسی**، سال چهاردهم، شماره‌ی ۴، صص ۲۲۰-۱۸۵.

ایران»، **مجله‌ی مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز**، دوره‌ی دهم، شماره‌ی ۱، صص ۱۹۹-۲۳۷.

کافی، سعید (۱۳۹۹)، «شاخص‌های دفاعی-امنیتی فضای سایبری زیرساخت‌های حیاتی و حساس جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر رویکردهای پدافند غیرعامل»، **سیاست دفاعی**، سال بیست و هشتم، شماره‌ی ۱۱۱، صص ۹۱-۷۱.

کرمانی، حسین؛ ادهم، مرضیه؛ تفرشی، امیرعلی (۱۴۰۰)، «رهیافتی برای انجام تحقیقات اجتماعی در توئیتر فارسی؛ مطالعه‌ی موردی انتخابات ریاست جمهوری ایران در سال ۱۳۹۶»، **مطالعات رسانه‌های نوین**، سال هفتم، شماره‌ی ۲۵، صص ۷۸-۳۷.

مایلی، محمدرضا؛ بهمنی، محمد سعید (۱۳۹۱)، «جنگ سرد نوین و رقابت بین قدرت‌های جهانی در فضای سایبر»، **پژوهش‌نامه‌ی روابط بین‌الملل**، دوره‌ی پنجم، شماره‌ی ۲۰، صص ۱۶۲-۱۳۳.

محمدعلی‌پور، فریده؛ نوروزپور، محمدرضا (۱۳۹۸)، «دیپلماسی دیجیتال آمریکا در برابر ایران در دوران ریاست جمهوری اوباما»، **مطالعات رسانه‌های نوین**، سال پنجم، شماره‌ی ۱۸، صص ۲۵۸-۲۲۹.

مظفری، منصور (۱۳۸۸)، «تحلیل روزنامه‌ی آمریکایی از شعار مرگ بر روسیه و چین در نماز جمعه تهران»، **روزنامه‌ی**

ب: منابع انگلیسی

Addis, Casey L. (2009), "Iran's 2009 Presidential Elections", **Congressional Research Service**, Available at:

<https://sgp.fas.org/crs/mideast/R40653.pdf>.

Adesina, Olubukola S (2017), "Foreign Policy in an Era of Digital

- Diplomacy”, **Adesina, Cogent Social Sciences**, No. 3, Pp: 1-13.
- Asgharirad, Javad (2012), **U.S. public diplomacy towards Iran during the George W. Bush Era**, Ph.D. Thesis, the Department of History and Cultural Studies of the Freie Universität Berlin.
- Barrinha, André & Renard, Thomas (2017), “Cyber-Diplomacy: The Making of an International Society in the Digital Age”, **Global Affairs**, Vol. 3, Nos. 4-5, Pp: 353-364.
- Cho, Yun Young (2012), “Public Diplomacy and South Korea’s Strategies”, **The Korean Journal of International Studies**, Vol. 10, No. 2, pp: 275-296.
- Eksi, Muharrem (2018), “Public Diplomacy: A New Framework for Foreign Policy Analysis”, **4th International Relations Congress**, Akdeniz University, May 26 2017, available at: <https://www.researchgate.net/publication>.
- Fassihi, Farnaz & Myers, Steven (2021), “Defying U.S., China and Iran Near Trade and Military Partnership”, **The New York Times**, Available at: <https://www.nytimes.com>.
- Hallams, Ellen (2010), “Digital Diplomacy: The Internet, The Battle for Ideas & Us Foreign Policy”, **CEU Political Science Journal**, Vol. 5, No. 4, pp: 538-574
- Verrekia, Bridget (2017), “Digital Diplomacy and Its Effect on International Relations”, **Independent Study Project (ISP) Collection**, Available at: <https://digitalcollections.sit.edu/isp>.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی